
Dušan Bošković

Institut za filozofiju
i društvenu teoriju
Beograd, Srbija

TRADICIJA I PORAZ*

"Pobeđeni zaslužuje svoju sudbinu zato što je njegov poraz uvek posledica pogrešaka u mišljenju koje je morao počinili, bilo pre, bilo u toku sukoba."

General Beaufre¹

Za razliku od *pobede* kao poželjnog cilja praktično u svim domenima — *želja za njom* favorizuje se u većini modernih, savremenih zemalja ako ne i u svim — o *porazu* se ipak malo šta zna s obzirom na njegov značaj: često ne postoji spremnost da se uči iz grešaka, osobito kod naroda vrele, plahe krvi. No, bojim se da je i većina pripadnika ovog naroda upravo od takvog soja.

Pred činjenicom poraza reaguje se veoma različito, od *prihvatanja* pa do *odbijanja* odgovornosti za greške koje su počinjene: od viteškog, sportskog stava koji nalaže da pobedniku neizostavno treba čestitati a nauk za sledeće odmeravanje razložno izvući; preko onih koji očigledni poraz ili odbijaju ili obmanjuju stanovništvo; pa sve do tragičnog osećanja da je došao smak sveta, katastrofa. Vrlo je široko područje fenomena *pobeda/poraz*: od ličnog zdravlja na primer, preko sporta, privrede, kulture — a u okviru nje, i svih mogućih i nemogućih polemika, često svađa — do, uključivo, specifično vojnog domena. Praktično nema ničeg što se ne bi moglo podvesti pod ugao *pobeda/poraz* ukoliko se uvede pojam *cilja*. Bez te konstante, sasvim se drugačije svetlo na isti fenomen može baciti.

Nesumnjivo je da se poezija bavila porazom u vrlo širokom smislu, dakle i doslovno, i metaforično; no, opet, sa nekom svojom potajnom računicom: ako su mi, kao osobi, ili kao naciji, lađe odavno potonule, izražavanje u poeziji je, u *drugom stepenu*, već samo po sebi hrabar čin, dakle neka vrsta *pobede*. *Kosovski mit* je sjajan primer za to: na osnovu vojničkog poraza, sitnim vezom je izvezena povest o carstvu nebeskom,

* Tekst je napisan u okviru naučnoistraživačkog projekta "Mogućnost primene modernih filozofsko-političkih paradigmi na transformaciju društva u Srbiju/SRJ" (koji finansira Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj Republike Srbije) pri Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.

¹ Bofr, *Uvod u strategiju*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, str. 141.

uz učešće mnogobrojnih generacija, i u više vekova. Negde na početku poslednje decenije dvadesetog veka zaokruženo je pričom o *nebeskom narodu*. Dakle, to bi bila *više nego* klasična pobeda, a sve na osnovu prozaičnog poraza², koji je, međutim, dokazao svu svoju dalekosežnost, tako temeljitu da je ušao i u osnove dominantnog identiteta srpske nacije, kao simbol nacionalnog otpora.³ Ali, vратиću se kasnije na ovo.

I porazi, i pobeđe imaju neku svoju tradiciju: uobičajeni *način* kako se izražava, kako podnosi ushićenje odnosno tuga. Izgleda mi da se i jedno, i drugo u ovom narodu doživljava emfatično, preterano: ili se od ushita gozbuje, pije i puca više dana, ili se, pak, beznadno plače na tugu pregolemu. Predanjá ima raznovrsnih, a ovde bih se osvrnuo na temu modernosti i tradicije, iz ugla dvojice poznatih pesnika, Todora Manojlovića i T. S. Eliota. I jedan i drugi su, kao cilj, imali Evropu. Prema tome, treba imati u vidu da su njihova stanovišta samo jedan aspekt tradicije, nipošto celina. Jer, postoji i trenutno snažna struja onih koji se zalažu za samosvojnost, samobitnost, samodovoljnost, a na osnovama specifično vizantijskog, što se po mom mišljenju, u konačnom rezultatu, svodi na — *tolklor*. Drugim rečima, jedna je *za Evropu*, druga je *protiv nje*.

Modernizam se, po prirodi stvari, uvek postavlja protiv etabliranih doktrina, često donoseći, pri tom, i sâm poneko učenje. Promišljeni modernizam zato naročitu pažnju posvećuje pitanju *tradicije*. Na prvi pogled, izgledalo bi da je modernizam antitradicijski usmeren. Mnogi avangardni umetnički pokreti u XX veku kao da pružaju argument za takvu tezu. Veliki uspeh Eliotovog eseja "Tradicija i individualni talenat" u pedesetim godinama u Srbiji može se, između ostalog, objasniti okolnošću što je preživela frakcija međuratnog modernizma, otelotvorena u eksnadrealistima, imala malo ili nimalo sluha za tradiciju; s druge strane, T. S. Eliot je ukazao na mogućnost modernosti uz oslonac na tradiciju. U tom pravcu idu i razmišljanja Todora Manojlovića u eseju "Tradicija i doktrina".⁴

Za nekog ko modernizam shvata u smislu *evropeizacije* duhovnog života prirodno je da problemu tradicije prilazi kao vrlo važnom pitanju. Odnos prema tradiciji ulazi u najuže jezgro civilizovanosti. Zato je razumljivo zašto Manojlović razjašnjava najširi pojam tradicije:

"Tradicija je osećanje, svest o kontinualnosti našeg života (ličnog, kao i nadličnog, kolektivnog, rasnog, čovečanskog uopšte, pa najzad, i

² "Osetio sam i njen odjek u duši srpskog naroda koji je ovaj svoj sudbonosni poraz slavio bezmalo kao pobeđu, što je, mislim, jedinstven slučaj u istoriji" — kazao je ugledni vojni pisac i istoričar, profesionalni vojnik, general Petar Tomac (*Kosovska bitka*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1968, str. 5). Čini mi se da je to prešlo u naviku: i akcija NATO-a iz 1999. godine, dakle jedan od najtežih poraza *po posledicama*, u nekim krugovima se tumači kao — pobeda! Ludo, odveć ludo: *proslava poraza*.

³ *Isto*, str. 233.

⁴ Ovde, međutim, treba istaći i jednu važnu razliku: dok Manojlović, u duhu romantičarske tradicije, maksimalno ističe ličnost pesnika, Eliot ga *depersonalizuje*, što je svakako više u duhu jednog modernizovanog klasicizma; on, dakle, u prvi plan stavlja medijum — *jezik* — u kojem pesnik/umetnik ostvaruje svoje delo.

vasionskog), o našoj prisnoj povezanosti sa našom prošlošću čija nam iskustva, saznanja i primeri razjašnjavaju, rasvetljavaju budućnost. Mi živimo stalno, takoreći naslonjeni na prošlost koja nam služi kao neka vrsta čvrste tačke pri našem nadiranju u budućnost, kao merilo i uobičajujuće načelo onog novog i neznanog što nam besprekдно pristize svakog dana, svakog časa. Pomoću prošlosti, mi osvajamo, prisvajamo ili baš i prosto stvaramo svoju budućnost koja se posle postupno utapa u onu prvu, dajući joj sve više sadržine, smisla i prestiža. Bez tog stalnog, aktivnog dejstva prošlosti kroz medijum naše svesti i našeg sećanja nema — kao što je Bergson jasno dokazao — života, t.j. razvoja i napretka, niti u čisto psihickom pogledu, niti u kojoj bilo oblasti konkretne, primenjene duhovne delatnosti (u filozofiji, poeziji, umetnosti, nauci, nacionalnom životu itd.).⁵

Tradicija "nije i ne može biti reakcionarna", jer je ona "sva u vremenu, dakle u *relativnosti* — koja isključuje svaku načelnu, bitnu opreku između prošlog i budućeg, *starog i novog*". Objašnjenje je jednostavno i logično: *sve staro bilo je negda novo, sve novo postaće jednom staro*. Pravi doktrinari apstrahuje vreme, čini rez između prošlog i budućeg, između starog i novog, pa se iz relativnosti života jednim suptilnim dijalektičkim skokom, ističe Manojlović, prenosi u apsolutno. Doktrinari "nameće životu, ili onoj oblasti života koju baš namerava da usreći svojim staranjem, jedan manje ili više vešto i oštromno konstruisan idejni sistem, jedan znalački i neumitni pravilnik, jednu *doktrinu*, u kojoj je sve i sva određeno, predviđeno i rešeno".⁶ Svoja razmatranja o doktrinarnu zaključuje polemički zaoštreno — "jedino pravo, odista štetno i nepopravljivo reakcionarstvo" jeste doktrinarnstvo, a nalazi ga kod dva književna pokreta: futurističkog i nadrealističkog.

Dosledan svom romantičarsko-bergsonovskom duhovnom uporištu, zaključuje da je "svaka doktrina — pa bila ona baš i najrevolucionarnija — znači već kao takva, prepreku i smetnju slobodnom toku, razvoju misli i života, i svi oni koji izmišljaju ili postavljaju kakve bile doktrine, u suštini su reakcionari, bez obzira na to da li oni inače jesu i važe kao 'desničari' ili 'levičari', kao 'stari' ili 'mladi'".⁷

Njegov uži pojam tradicije odnosi se na književnost i umetnost. Buntovna i borbena stremljenja u književnosti, svagda neokončana, predstavljaju glavnu pokretnu snagu razvoja literature i uperena su "uvek prvenstveno protivu doktrinarnstva, protivu doktrinarne estetike i kritike". S druge strane, "nikada neki i samo iole ozbiljniji književni radikalizam nije poricao niti pokušao da obara pozitivne duhovne tekovine i stvarne literarne vrednosti prošlih vremena". Drugim rečima, svaki promišljeni

⁵ T. Manojlović, *Ogledi iz književnosti i umetnosti*, SKZ, Beograd, 1944, eseji "Tradicija i doktrina", str. 8.

⁶ *Isto*, str. 9.

⁷ *Isto*, str. 10.

modernizam u umetnosti uzima u obzir tradiciju, štaviše gradi i svoju vlastitu tragajući za svojim *duhovnim* precima. Tako je srpski modernizam, gradeći svoju vlastitu tradiciju, doprineo prevrednovanju dela Disa, Laze Kostića i Jaše Ignjatovića.

Eliotovo shvatanje tradicije srodno je Manojlovićevom iako autori posećuju nejednaku pažnju širem i užem pojmu tradicije. Nju treba odbaciti ako bi se ona sastojala u tome da "sledimo puteve generacije koja je neposredno prethodila našoj, da se slepo i plašljivo držimo onoga što je predstavljalo njen uspeh".⁸

Ovako formuliše svoj opšti pojam tradicije:

"Ona se ne može naslediti, i ako vam je potrebna morate je steći velikim trudom. Na prvom mestu ona uključuje osećanje kontinuiteta istorije, koje možemo smatrati skoro neophodnim za svakoga ko produži da se bavi pesništvom i posle svoje dvadesetipete godine; a osećanje kontinuiteta istorije uključuje opažanje, ne samo prošlosti onog što je prošlo, nego i prisutnosti onog što je prošlo; osećanje kontinuiteta istorije nagoni čoveka da piše ne samo do srži prožet svojom generacijom, nego sa osećanjem da čitava književnost Evrope od Homera i unutar nje, čitava književnost njegove sopstvene zemlje, ima istovremenu egzistenciju i sačinjava istovremeni poredak."⁹

Formulišući svoje opšte pojmove, Manojlović i Eliot imaju na umu istu stvar, ali je izražavaju vlastitim idiomima: Manojlović govori o tradiciji kao o osećanju, svesti o kontinualnosti našeg života, i ličnog i vasion-skog, a Eliot zasniva svoj opšti pojam tradicije na osećanju kontinuiteta istorije. Oba autora kao svoju tradiciju prihvataju evropsku književnost i umetnost.¹⁰ Tek unutar tog poretka vrednosti nalazi se merilo za pojedinačno ostvarenje. Eliot piše: "Nijedan pesnik, nijedan umetnik bilo kojoj grani pripadao, odvojen nema svoje potpuno značenje". Ovome bi Manojlović, dolazeći iz jedne male kulture koja se bori za vlastitu evropeizaciju, mogao dodati, sasvim u duhu svojih kulturno-književnih težnji: "Nijedna nacionalna književnost, nijedan umetnički pravac u okviru neke nacionalne kulture, odvojen od evropskog kulturnog konteksta nema svoje potpuno značenje".

⁸ T. S. Eliot, "Tradicija i individualni talenat", *Književnost*, 1956 (XI), br. 9, str. 223.

⁹ *Isto*, str. 223.

¹⁰ Evropska umetnost, po Manojlovićevom mišljenju, predstavlja jedan veliki zbir različitih među sobom vremenski kao i prostorno manje ili više jasno podeljenih pojedinačnih umetnosti, ili bar podeljivih, raznih "umetničkih škola" i "umetničkih epoha"; sve one imaju nečeg prisno zajedničkog — imaju "zajedničku porodičnu crtu što ih spaja u jedno više idejno jedinstvo". Kaže se: *evropski duh* ili *evropski stil* ili *evropski senzibilitet*. Pa dodaje: "I mi smo tu, u bitnome, i potpuno u pravu. Ali to još nije dovoljno..." (T. Manojlović, "Problem apstraktne umetnosti (Estetička i istorijska razmatranja)". *Letopis Matice srpske*, 1959, sv. 6, str. 472.) Evropsku umetničku tradiciju povezuju izvesne "porodične sličnosti".

Ništa se ne može ocenjivati uzeto samo za sebe; ocena je moguća tek kada raspoložemo merilom, kada možemo da upoređujemo vrednosti među sobom. Međutim, odnos između dela i merila dvostran je: "Postojeći spomenici obrazuju idealan poredak među sobom, poredak koji se modifikuje uvođenjem novog (stvarno novog) umetničkog dela među njih. (...) Ko god se složi s idejom o redu, i obliku, evropske, engleske književnosti, njemu neće izgledati nerazumna misao da sadašnjost menja prošlost isto onoliko koliko i prošlost upravlja sadašnjošću."¹¹ Taj zaključak Eliotov mogao bi se izvesti i na osnovu Manojlovićevih premisa. Međutim, kako sam već napomenuo, Manojlović i Eliot razlikuju se u shvatanju uloge pesnikove ličnosti u poetskom stvaranju; oni, naime, pripadaju u tom pogledu različitim tradicijama evropske književnosti. Manojlović u potpunosti prihvata šilerovsko shvatanje, prema kojem je "sve što jedan pesnik može da nam pruži, to je njegova ličnost".¹² To prihvatanje dokazuju i sledeće reči: "Svaka je poezija, uopšte i u svojoj najdubljoj suštini, *individualistička*. Ona izvire iz onog najdubljeg, najživljeg ličnog osećanja, iz onog najčistijeg i najčvršćeg jezgra naše duše koje, nepomućeno konvencionalizmima i nametnutostima metodskog i praktičkog mišljenja, krije u sebi naše najsopstvenije i najdragocenije *Ja*, našu, istovremeno, svetlu i tajanstvenu dodimu tačku sa metafizičkim svetom — i time i onu dalje neobjašnjivu moć duhovnog i umetničkog stvaranja."¹³

Eliot, pak, nije verovao, kao Manojlović, u "najčistije i najčvršće jezgro duše", tj. suprotstavljao se metafizičkoj teoriji o supstancijalnom jedinstvu duše. Po njegovom mišljenju, poezija "nije izražavanje ličnosti, nego bekstvo od ličnosti".¹⁴ Treba posebno istaći zajednički rezultat odvojenih napora da se uspostavi odnos prema tradiciji: *moderno pesništvo se u najvećoj meri oslanja na tradiciju upravo zato da bi moglo biti moderno*.

Pravci i kretanja u umetnosti, kao i njen odnos prema predanju, bitno se razlikuju od naše religiozne tradicije. U njoj kao da nema reformskih struja, ili su one veoma slabašne, a o nekom modernizmu nema ni govora; ona je svet za sebe, sa svojom vlastitom viševekovnom umetnošću — onako kako se slikalo od starine, i danas se slika tako; onako kako su građene bogomolje od davnina, grade se i danas, po istim nacrtima. *Petriikovana tradicija* — moglo bi se reći. Da li je nužno takvo i stanje, i shvatanje?

Crkva ima svoju značajnu ulogu u situacijama nacionalne katastrofe, pre svega kao *socijalna* činjenica. Ona je jedan beskrajno razuđen fenomen imamo li u vidu čak i samo jedan njen segment, neosporno najzna-

¹¹ T. S. Eliot, "Tradicija i individualni talenat", str. 223.

¹² T. Manojlović, *Ogledi iz književnosti i umetnosti*, str. 80.

¹³ T. Manojlović, *Osnove i Razvoj moderne Poezije*, "Filip Višnjić", Beograd, 1987, str. 27.

¹⁴ T. S. Eliot, "Tradicija i individualni talenat", str. 228.

čajniji — hrišćanstvo. Današnji procvat pravoslavlja, na primer, simptomatičan je višestruko: prvo kao izraz autentičnih verskih osećaja, što je legitimno, zatim kao moda, potom kao znak očajja ove ili one vrste, kao protivstav sve proširenijem polju droge, potom traganju za vlastitim ličnim identitetom itd. Koliko se sećam, ni u dobu komunizma nije baš izričito zabranjivan odlazak u crkvu, pa teza da se pod komunistima nije moglo videti sakralni objekat — bojim se da nema dovoljno čvrste empirijske osnove. Pogledajmo primer Poljske, koja je živila pod komunizmom takođe. Pre će biti da je u nas reč o oportunom stavu: "Nije zgodno..." Kao što je sada kod nekih grupacija probitačno "Zgodno je..."

Religija je, dakle, delom stvar i — mode. Kako to, pak, biva, moda često prelazi u — *tiraniju*. Izgleda mi da je to sad slučaj. Kao što se pravi vernici, s druge strane, ne obaziru baš mnogo ni na spoljne prilike, niti modu. Zatim, u okviru Crkve postoje različite struje: od ovih koji su za dijalog bar unutar hrišćanstva, pa do onih tvrdih, fanatičnih koji bi da prekinu svaku vezu i sa katoličanstvom i sa protestantizmom. A sve to — zarad Istine sa velikim početnim slovom. Još je dramatičniji odnos SPC prema malim verskim zajednicama ili, po poimanju Crkve, *sektama*. U tome se vidi krajnja rigidnost, netolerantnost, uskogrudost, pa i kršenje *slobode veroispovesti*.

Treba takođe imati u vidu da Srbija *nije* jednonacionalna država u kojoj žive samo Srbi, te činjenicu o njenoj faktičkoj multikonfesionalnosti. Sveti Sava bi, kao *prosvetitelj*, i mogao nekako proći u javnim ceremonijama, na primer, na beogradskom Filozofskom fakultetu, a kao *sve-tac*... Hmm... Pitanje je veoma, veoma delikatno. Već u startu, gubi se iz vida činjenica da, osim pravoslavaca, postoje isto tako agnostici i ateisti, postoje dakako i katolici; i ostale vere manjih religioznih zajednica. To se negda priznavalo. Oni, dakle, niti su dužni niti obavezni da slave sv. Savu kao sveca.

Kako sada stvari stoje, osobito u unutrašnjosti Srbije, krupnim koracima gazimo ka — teokratiji. *Potencijalno* vrlo opasno stanje, rekao bih. Sada se sve svodi na — *slatko pravoslavlje*, a činjenica da je deo Srba druge vere ignoriše se. Dakle, duboko smo se zaneli, i pitanje je dokle će dogurati sve ovo, ali nekom dobru teško da se možemo nadati. Ne znam da li svesno, Pravoslavna crkva sada malčice uzurpira konjunkturu u kojoj trenutno debelo uživa. Da je po pravdi, vojska bi, na primer, morala pustiti i druge religije da dođu do reči, ravnopravno, kad je već tako širokogrudno otvorila sva vrata pravoslavlju. Ili prosveta, što je kudikamo osetljivije pitanje, budući da je reč o deci u formativnom periodu: kako danas nauče, tako će im, mahom, biti za ceo život. Nije primećeno da ima suprotnih tendencija. A na takvim osnovama teško da se mogu graditi temelji stabilnog društva.¹⁵

¹⁵ "Nesumnjivi je, ipak, deficit u demokratskom potencijalu društva, ako crkva i država nisu odvojene. Demokratska država je laička država. Teokratske države eo ipso nisu demokratske, što ne znači da je svaka laička država demokratska" (B.

Bila bi to *diskriminacija* čak i Srba drugačije veroispovesti, potom nezaobilazni deo agnostika i ateista, da ne govorim o drugim narodima ili manjinama. Nije onda ni čudo što bi mnogi da izađu iz ove zajednice. Izgleda mi da Srpska pravoslavna crkva sada uveliko radi na tome da Srbina identifikuje *jedino* kao pravoslavca. Ukoliko bi to bilo tačno, onda je to obična *diktatura pravoslavlja*, što je slično negdanjoj *diktaturi proletarijata*. Ne znam da li je ovdašnji kler svestan te činjenice. Naravno, i unutar crkve, kao ozbiljne ustanove, postoje razna krila, reč je ovde o *dominantnoj* struji. Isto tako bi te fakte trebalo da imaju u vidu i laici na odgovornim mestima u civilnim i vojnim ustanovama.

Zaprepastio sam se kad sam, slučajno, na kablovskoj TV video da *vojnicima* glavno slovo ove godine, na Savindan, drži jedan pop, i to usred svečane sale beogradskog Doma vojske, prepunoj publike. Opasno se zaneo taj gospodin pop, upoređujući sa sv. Savom najveća imena svetske kulture, bukvalno najveća: Goethe, Shakespeare, Leonardo, Michelangelo — koliko se sećam. Ispada — oni mu nisu ni do kolena. Zanesenost i neumerenost, pa i neukus, velika je boljka ovdašnja, avaj. Ako već treba da se *hvali* sv. Sava, pustimo to svetlu, drugim narodima. Kako, pak, sada prilike stoje, njegova slava neće otići dalje od ovog atara, bojim se. I to upravo zbog takvih i sličnih ispada.

Nešto kao *srpski* bog, ako je verovati *razumu*, ipak ne postoji, uprkos mnogim gundanjima na ovakvu izjavu. Poverujemo li *psihologiji* u obličju *utehe*, to znači u smislu *samozavaravanja*, on, srpski bog, mogao bi imati mnogo bolje izgleda na egzistenciju, ali *ne* u religioznom ključu. Jedan ozbiljan, neostrašćen *pravoslavni* teolog bi to morao priznati: hrišćanstvo je, u prvom redu, jedna *univerzalna* religija, nipošto nacionalna: rađamo se kao pripadnici ove ili one nacije, odlazimo kao hrišćani. Ako bi u verovanjima i postojao takav bog, ipak bi to bio samo i jedino — paganizam. Problem *Drugog* se tu uopšte ne pojavljuje, pa samim tim ni *dijalog* kao pojam. U tom vidokrugu, *Drugi* — to je *Satana*. Možemo i tako, naravno. Sa posledicama, dakako.

U najmanju ruku — da ne upotrebim neku težu reč — dubok je nesporazum i sa hrišćanstvom, a i sa savremenim svetom ukoliko se verovanje u srpskog boga održava tako uporno. S druge strane, *psihološki* razlozi nacije su više nego razumljivi: odbačena od ostatka sveta, usamljena da usamljenija ne može više biti, a uverena da je u pravu i bez ikakvih dilema — otuda fanatizam Istine, a skepse ni za lek — nema

Jakšić, "Nacionalna država i državna crkva", str. 4, rukopis; tekst je objavljen u zborniku *Vere manjina i manjinske vere*, Zograf, Niš, 2001, str. 31–35, koji, međutim, nisam imao na raspolaganju. Pomenuo bih ovde još jedan rad Božidara Jakšića u kojem na pregledan, razločan i jasan način govori o klerikalizaciji društva, pri čemu vodeću ulogu ima Srpska pravoslavna crkva ("Bogatstvo razlika: doprinos verskih zajednica demokratiji u post-totalitarnom društvu", rukopis, koji bi trebalo da bude objavljen u zborniku projekta "Mariborska inicijativa"). Prosveta i vojska su naročito pogođene takvim aktivnostima.

druge do da se prikloni nekom svom specijalnom bogu, paradoksalno u dometen moći/nemoći, budući da nema više ni vojničke ni druge snage za tzv. konačno rešenje srpskog pitanja, a po njenim isključivim merilima. I — bez oslonca na pojam tolerancije, bez oslonca na pojam *iair*, iskrenog, poštenog dijaloga.

Ali, ni nešto kao pravoslavi bog teško da ima neke pouzdanije osnove. Svrstavanje za takvim božanstvom ipak bi bila partikularnost, dakle u neku ruku — paganstvo. Uostalom, ako je verovati naučnim rezultatima profesora Miodraga Popovića, ni staroslovenski bog Vid, otuda Vidovdan¹⁶, nije specifično hrišćanski svetac (za razliku od sv. Vita). U savremenom pravoslavlju obitavaju mnogi tragovi stare paganske vere. Otuda je legitimno verovati i u srpskoga boga, ali to ipak nije — hrišćanstvo.

Da se podsetimo, postoje tri velike *monoteističke* religije: judaizam, hrišćanstvo, islam. Zavisno s kojom strujom razgovarate iz tih pojedinačnih religija, možete primećivati i duh tolerancije. U samim svojim počecima, hrišćanstvo se nije pokazivalo kao odveć tolerantno, a čini se da nije ni u novija vremena promenilo narav: kako inače objasniti činjenicu da u Beogradu danas postoji jedna jedina džamija, skromna i po gabaritima. A bilo ih je, kaže legenda, oko *tri stotine*¹⁷ u nekom drugom, ranijem dobu.

Jedan od razloga za *razdvajanje* države od religije u poznijim vremenima jeste upravo to: (ne)tolerantnost. U mudrim državama — a to znači da ih je mahom iskustvo nagnalo na mudrost, učili su se iz grešaka — tamo gde postoji sloboda veroispovesti, crkva je odvojena od države upravo zbog izbegavanja ratova i progona putem religije. Ona je, pre svega, jedna vera, nije nikakvo *znanje*. Pošto ona pretenduje na Istinu, hrišćanstvo osobito, njen problem se pokazao u najvećoj meri. Ona, naravno, ima svojih prava u svom domenu, ali nametati prečicom veru kao *znanje*, kao Istinu — nečasno je ili, blaže, vid je samoobmane. Za večna vremena je te granice, po mom mišljenju, postavio Kant. Ali i mnogi drugi filozofi, i pre i posle njega, pa i oni teolozi koji misle čestito, razložno, ne-fanatično. Nema se tu šta ni dodati, niti oduzeti: može se samo verovati da Bog postoji, ali dokaza, dakle znanja o njemu bilo da egzistira ili ne — nema. Drugim rečima, njegov pojam je *antinomijama* podložan. Ne znam da li On postoji, ali mogu verovati u njegovu egzistenciju — ovaj je stav, naravno, različit od *ateizma*, od poricanja postojanja Boga. Ateizam bi, pak, mogao kazati ovo: *znam da on ne postoji*,

¹⁶ Vid. njegovu knjigu, treće, pregledano izdanje, *Vidovdan i časni krst*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1998, poglavlje "Beli Vid", str. 71—87.

¹⁷ Evlija Čelebi govori o 270 muslimanskih bogomolja u Beogradu, a njegov prevodilac i komentator Nazim Šabanović zaključuje da turski putopisac preteruje, te da se može govoriti o nekih sedamdeset do osamdeset džamija (Evlija Čelebi, *Putopis*. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1973, str. 85).

imam *dokaze* za to, pa je, prema tome, svaka vera izlišna. Agnosticizam, pak, na sva pitanja odgovara sa *ne znam*.

Činjenica je da je većina najznačajnijih religioznih svetinja srpskog naroda na Kosovu. Nisam nikakav stručnjak za kosovska pitanja, a reči koje ću ovde izreći treba tretirati kao dileme jednog običnog građanina, koji se nije čak ni podrobno informisao o problemu. Iako srpskoga porekla, što znači da odluku o tome u kome će se narodu roditi nije on sâm donosio, svoj identitet ne vezuje niti s Kosovom, niti s *kosovskim mitom*. Ako ćemo pravo, samo je dva puta u životu kročio na kosovsko tlo, prvi put u detinjstvu (Prizren, nekoliko dana), i pre nekoliko godina drugi put, uslovno: sleteo je, naime, avion na prištinski aerodrom, na putu za Istanbul, ali iz aviona nije izlazio. Po tome se može videti koliko mu je dalek i stran dominantni srpski identitet, još uvek snažno povezan s Kosovom.

Njegova su razmišljanja pre upitna, a na osnovama prirodnog ili demokratskog prava, nipošto istorijskog, u nadi da su rukovođena osećajem *pravde*. Treba li, dakle, dati pravo Albancima na dostojan život? I to — na Kosovu? Vidim, vidim kako škrguću zubima zagriženi srpski nacionalisti—fanatici—sentimentalci. Po mom osećaju: *Treba*, bezuslovno, bez ikakve sumnje. Razmotrimo sada drugačiju liniju razmišljanja: Albancima se osporava pravo na dostojan život. Razmišlja li se, pak, *dosledno* u tom pravcu, onda ni Srbi ne bi prošli ništa bolje. *Batina ima dva kraja* — to se stalno zaboravlja u zemlji Srbiji.

Potrebna je i staloženost, i smirenost, i strpljenje, i tolerancija, a nije nema ni za lek, čak ni sad, posle velikog poraza. Ono što se još može spasti, a malo toga se još može sačuvati, moguće je, po mom mišljenju, jedino *javnim priznanjem* da je napravljena *teška greška prema Albancima*: poniženi su, u (pod)svesti srpskog puka tretirani su kao narod drugog reda, niže vrste, pa se, tako, i nehотиčno, stvarala predstava o srpskoj superiornosti, hegemoniji. Ali, to nije bio problem samo sa Albancima. Srpska hegemonija — šta to beše? *Osećanje da smo sam centar sveta*. Prva, teška greška, koja bi naciji mogla konačno doći glave. Zato spasavamo ono što se još spasti može.

Svako dalje oklevanje u priznanju greške bi nas sve skuplje koštalo. Trebalo bi priznati: *Kosovo je albansko, molimo samo slobodan pristup pravoslavnim svetilištima, te garancije za tamošnji nealbanski živalj*. Ali, izgleda mi da još nije vreme za svođenje računa, sudeći bar po — još uvek — burnim strastima koje nikako da uminu. Možda će se problem Kosova rešavati na piljarski način, ne znam. Ali, u tom slučaju, nekog *dostojanstva* sa srpske strane, nekog viteškog stava ne može biti.

Ništa zato, ako ove generacije ne budu htele, niti mogle da iscede iz usta tu jednostavnu, prostu reč, naći će se neke druge koje će to morati izreći — za pedeset, sto godina. I tako konačno zatvoriti ovu bolnu, prebolnu rak—ranu. Nije ovo više Srednji vek, osvestimo se. Iz redova fanatičnih i sentimentalnih, čujem gromoglasno: *Izdaja! Može biti*. Ali, šta je alternativa koju predočeni nude? — *Samoubistvo*, prosto i jednostavno rečeno. Pod njihovim skutom smo, eto, tako i počeli.

Kako rekoh, bolje što pre, jer nema nikakvog načina, apsolutno nikakvog, da se povрати Kosovo. Sem ako bi Albanci napravili neku vrlo tešku grešku, u šta nije lako poverovati. Tamo sada živi preko 90% tog življa, u svakom slučaju ogroman deo (da se ne pogađamo oko cifara), dakle egzistencijalno su vezani za Kosovo — rođeni su na Kosovu, žive na Kosovu — uz to imaju i svoj, poseban, istorijski argument. A mi imamo na raspolaganju uglavnom samo taj drugi, istorijski, koji je, ako ćemo pošteno, dosta klimav: može značiti, ne mora važiti.

Konstatacija srpskog nacionaliste, obeležena razumljivim emocijama, bila bi da je sada Kosovo okupirano. Šta se time zapravo tvrdi? Konsekvencije su višeznačne i dalekosežne, idu u raznim pravcima: ako Kosovo okupirano, to znači da je nacija, s druge strane, teško poražena. Budući da više ne može upotrebiti vojnu silu na Kosovu (pokušaj žena. isključivo na odgovornost srpske elite, bilo bi čisto, gotovo trenutno saisključivo), to znači da je i cela Srbija na neki način porobljena, to znači ograničena u odlukama. Zatim, izraz okupacija kao delom i emotivni termin označava, prećutno, privremeno stanje. Postoji, dakle, nada za povratak prethodnog stanja: oslobađanje, pun suverenitet. Srpski ugao gledanja, trenutno službeno dominantan, i dalje je u srcima običnog sveta.

Šta bi, pak, kazali Albanci na postojeće stanje? Sigurno je da svoj status sada ne tretiraju kao okupaciju. Za razliku od ranijih vremena, koju su osećali i kao okupaciju, i kao srpsku hegemoniju; a sebe u vidu potlačenih, narodom drugoga reda. Možda trenutno stanje i dalje tumače kao okupaciju, samo druge vrste, mnogo blažu: pretpostavljam da oni očekuju oslobađanje, svoju nezavisnu državu, ali ne podrškom srpske države. Ogorčeni sukob je, dakako, i dalje latentan. Srpski nacionalista bi najradije da Albanaca nema na Kosovu, kao što je, uostalom, i pokušano isterivanjem grubom silom. I Albanac nacionalista ima istu tu želju, samo sa suprotnim predznakom. Radikalno rešenje i sa jedne, i sa druge strane, dakle. Da dilema bude još složenija, slična je mentalna struktura Albanaca i Srba sa Kosova.¹⁸

Htelo se, na kraju, otvorenom silom rešiti problem, izdalo nas je strpljenje, a ta je odluka, po mom uverenju, bila duboko pogrešna. Posledice su ubrzo i stigle: međunarodnom intervencijom sloboda vojne akcije na Kosovu svela se na nulu, za sva vremena, pod ovim istorijskim i mentalnim okolnostima. A i inače nam je ona veoma sužena. Smatram da bi bilo psihološki bolje što pre u svojoj glavi raskrstiti: Kosova više nema, i nikada ga više neće biti u sastavu Srbije. U protivnom, sledi i dalje (sentimentalno) krvarenje, pevanje žalopojki, sastavljanje pesama, poema, epova, guđenje uz gusle itd, a bez ikakvih realnih nada za povratak

¹⁸ Od jedne pouzdane osobe čuh da je nedavno na periferiji Beograda kupilo zemlju nekoliko izbeglica sa Kosova. I šta su prvo uradili? Opasali su zemlju visokim zidom, svako svoj deo, prenoseći tako kosovske običaje i navike u sasvim drugačije okruženje. Izbeglica se, dakle, ne razlikuje mnogo od albanskih običaja i navika. U čemu je razlika? Teror malih razlika.

Kosova. Uostalom, oni koji u srpskoj prestonici javno tuguju za "južnom pokrajinom", da su iole časniji, mogli bi da odu tamo, uredno *kupe* stan, kupku ili zemlju, da *žive* tamo. To bi bilo egzistencijalno pošteno. Inače je sve to — licemerje, čak masovno, kod većine nesvesno. A svet koji je rođen tamo, zna, otprilike, šta mu je činiti. Jedan iskreni nacionalista, po prirodi trgovac, rekao mi je nedavno ovo: *Kosovo je izgubljeno isključivo trgovačkim načinom.*

Protivno megalomaniji izvesnih koji sanjaju o veličini nacije, trebalo bi se prikloniti ostalima, praktičnije je u najmanju ruku. *Ili* živeti onako kako su Albanci živeli pod Enverom Hodžom, u dubokoj izolaciji od sveta. Otuda ideja o *integraciji*. A da je međunarodna vojna sila htela — mislim na nedavno bombardovanje — ona bi naciju za manje od dvadeset i četiri sata zbrisala sa zemlje, bukvalno. Ponašamo se baš kao mala, razmažena deca. U budućim pregovorima kojih će svakako biti, po mom mišljenju, može se jedino insistirati na slobodnom prolazu svetinja, te na garancijama za siguran i bezbedan život nealbanskog stanovništva, i ništa više. To bi svet svakako odobrio.

Posledično, ne egzistira samo jedan jedini nacionalni identitet, možemo govoriti o *dominaciji* ovog ili onog. Budući da smo u vremenima kada se promene brzo dešavaju, prilika je da se prilagodimo svetu, da se polako oprostimo od tog viševekovnog identiteta, koji se pokazao kao zločudan, koban, kao rak-rana kojoj nema leka. Ako ćemo u budućnost, među svet.

Trebalo bi priznati Albancima pobedu. Čak *čestitati* — ako bi se pojavio neki časniji političar koji misli na budućnost. I tako završiti s preteškom boljkom; drugim rečima, oprostiti se od jedne zlokobne tradicije, pa i od petrifikovanog identiteta, koji se pokazao i tegoban, i košmaran, čak fatalan za mnoge i mnoge generacije.

Lako je sve ovo staviti na papir, mada sam imao silnih muka pri pisanju; i nisam posve siguran da li je čas da se izreče javno tako nešto, mada odavno tako mislim. *Dixi et salvavi animam meam*. Pitanje je, međutim, kako bi to mogao shvatiti puk, običan svet, a kako, pak, intelektualci, osobito pešnici: da li će živeti i dalje u oblacima, ili će se prikloniti realnosti? Kako će reagovati kulturna i politička elita — ako uopšte do nje, *u buci i besu*, dođe ovaj glas? Teško je sada bilo šta reći.

Nije mi poznat narod koji u svojoj istoriji nije doživeo poneki poraz. Prevažodno mislim na *vojnički*, kao najčistiji izraz dihotomije *pobeda-poraz*. Jer sve vojske teže pobedi, po definiciji. To znači *nametnuti* svoju volju nad poraženim. Drugim rečima, ukinuti *slobodu akcije* potčinjenome, a svoju sačuvati i, ako je ikako moguće, proširiti je.

Poneki vispreni vojnik se pokazivao i kao vrlo talentovani političar u časima kada je bilo *ili-ili* nekoj naciji. Pominjem ovde Mustafu Kemala Atatürk. Pod njegovim neprikosnovenim autoritetom, bilo je moguće da se Turci odreknu arapskog pisma i priklone *latinici*, primerice. Mogao je, naravno, birati i ćirilicu, pa ipak nije. Znao je, otprilike, gde bi mogla biti

st. Uveo je dalekosežne reforme, radio je na tome da njegova budućnost postane deo Evrope. Bio sam u Turskoj nedavno, i oni su, po zemlja mišljenju, mnogo, mnogo bliže Evropi nego li ovaj narod, koga kamom karakteriše u prvom redu *provincijska uskogrudost*, u oblacima je; nema osećaj realnosti; ako se u nešto upusti — uvek pretera; nema ni osećaj mere.

Mada ovde očigledno ne postoji takva ličnost kakav je bio Mustafa Kemal Atatürk, moglo bi se ugledati na njega bar u delu oko pisma. U svakom slučaju, ako će se *obnavljati* kulturne veze sa narodima s kojima smo nekada bili u zajednici Jugoslavije, reflektovati na Evropu, mislim da bi bilo mudro štampati *na latinici* sve ono na šta bi se mogla očekivati reakcija javnosti u širem smislu. Ni Hrvati, ni Slovenci, na primer, niti su dužni, niti imaju obavezu da znaju ćirilicu, i to kao specifično srpsko nacionalno pismo. Na posletku, kompjuter je pobedio sve. To je moćan argument. Da je kojim slučajem izmišljen u Rusiji, dominacija ćirilice bi bila nesumnjiva. A ovako...

Nisam siguran je li ovaj narod svestan činjenice da smo doživeli jedan od najtežih poraza u celokupnoj našoj istoriji: prevashodno na ekonomskom planu, potom političkom, na kraju vojnom. — Na ekonomskom: koliki nam je *dug* svetu koji se ne može uredno vraćati? I pitanje je da li će se ika da moći vratiti. Kako čujem, znatan deo duga je *otpisan*, da ga, dakle, ova nacija ne mora vraćati; no, s druge strane, to je istovremeno upisuje u *zavisne*, nesamostalne zajednice, bez obzira na to šta bi nam vatreni srpski nacionalista mogao reći na sve ovo. Ekonomija je jedna vrlo egzaktna i, u isti mah, suptilna nauka: jeste, dug je velikodušno otpisan, ali po koju cenu? Sada političari moljakuju ovu ili onu međunarodnu finansijsku instituciju e da bi nekako pomogla državu... Zavisi ona sada od njihove *dobre volje*, a ne od ekonomskog i finansijskog potencijala ove zemlje.

Na političkom: zašto država nije imala ozbiljnijih, postojanijih saveznika usred poslednjeg rata, zašto ih ni sada nema? Mora da je stvar u samorazumevanju, u identitetu, u potrebi — koje svesnoj, koje nesvesnoj — da sve ključne probleme pokušava rešavati golom silom, što znači plitkoumno. Nikada to nije bio popularan način. I oni prijatelji koje smo možda imali, udaljili su se. A prave reforme, da ne kažem revolucije, u našem mentalnom sklopu još nisu na vidiku, na žalost. Još uvek se drži mo iste, ratničke lire.

Na vojnom: u jednom trenutku pala je odluka na *neposrednu strategiju*, gde je snaga osnovni faktor. Možda to nije bila želja vojske, bar kod onih razumnijih generala, no povinovali su se političarima. Bio je to, s druge strane, uvod u katastrofu. Za razliku od nje, postoji i *posredna strategija*, u kojoj se uloga snage smanjuje zarad psihologije i kombinacija. Država nije tako htela, uzdala se u nepobedivost srpskoga oružja, vrlo pretenciozno, a pokazalo se — i duboko pogrešno. Društvo je sada razoreno, a reforme koje su u toku ići će, po prirodi stvari, veoma teško, sa neizvesnim rezultatom. Ali, drugog izbora nema, sva je prilika.

Lucidan vojnik koji razmišlja strateški o budućnosti, svakako bi morao predložiti realistično *smanjivanje* i vojske, i njenog prevelikog uticaja, te predložiti njenu *profesionalizaciju* , uz ideju o integraciji u šire evropske okvire. "Prema tome, nije najveće umeće uvek pobeđivati u bitkama — najbolje je pobeđiti neprijatelja bez borbe" — ovu je misao izrekao, pre dve i po hiljade godina, jedan od najvećih vojnih mislilaca, Sun Cu.¹⁹

Ratovi se odavno više ne vode topuzima i jataganima. To je naprosto smešno u dvadeset i prvom veku. Ne vode se više čak ni puškama, ni klasičnim topovima, bar ne ovde na evropskoj teritoriji. Oni koji su vođeni nedavno na Balkanu, bili su arhaični po karakteru, besmisleni po nameri: more krvi, silovanje kao sistem, pljačka kao način pobeđe, alkohol kao osnovno piće. Šta bi na sve ovo mogao kazati, recimo, jedan uzoran klasični nemački profesionalni vojnik? — *Lokalni rat koji su vodili divljaci* . Tribalistički rat. Bila je to kobna zabluda koja nas je koštala krvi i krvi, mislim na sve narode iz bivše Jugoslavije. Ako je i bilo vreme da se pojedini narodi odvoje od nje, nije moralo ratom, na najgori mogući način. A i kuda bi oni? Kuda ovaj narod? Zemlja tvrda, nebo visoko. Neminovnosti će naložiti ponovno uspostavljanje kontakata; ući će se, opet, u neku vrstu saradnje, na sasvim drugačijim osnovama, i svakako *bez* famozne srpske hegemonije. Inače se to neće trpeti.

Opcije su: ili *približavanje* Evropi, ili *udaljavanje* od nje. Treće ne postoji. Ponavljam, mali smo narod, svi na Balkanu su redom mali narodi. Ni daleko značajnije i veće nacije ne razmišljaju drugačije: *približavanje* . Iz dva svetska rata — a oba su počela na evropskom tlu — shvatilo se da je upravo njima Evropa *izgubila* negdanji neosporni primat. Dakle, budućnost je jedino u saradnji, integraciji, makar i umerenoj, a ne u svadama i lokalnim ratovima.

Izbor bi, dakle, mogao biti — *kultura* . Mnogobrojni su argumenti za takavo gledište. Među *slovenskim* nacijama, svakako ima naroda kulture, a mi se, čini mi se, još nismo ni osvestili... Šta može jedan mali narod sem da se opredeli za kulturu i, shodno tome, prilagodi odgovarajuće institucije: privredu, državu, crkvu, društvo? Reforme po prirodi stvari moraju biti duboke: umesto *homo heroicus* , obrasca kojeg je ovaj narod još uvek zarobljenik, naglasak bi trebalo da bude na *duhu* .²⁰ Izbor bi se,

¹⁹ *Umeće ratovanja* , Global Book, Novi Sad, 1995, str. 28. Prevod s engleskog Zoran Marošani; sa kineskog na engleski preveo Thomas Cleary. — Postoji i izdanje naše vojske, u zborniku *Rasprave o ratnoj veštini* , Vojnoizdavački i novinski centar (VINC), Beograd, 1991, pod naslovom *Veština ratovanja* , gde ta misao glasi ovako: "Stoga nije najveća veština boriti se i pobeđivati u svim bitkama; najveća je veština slomiti neprijateljev otpor bez borbe" (str. 21), a preveo ju je sa engleskog Vladimir Stojiljković, uz napomenu da je sa kineskog na engleski preveo Lionel Giles. Dakle, dva Engleza, potpuno nezavisno jedan od drugog, prevela su delo sa kineskog originala, kako je i red, a oba naša prevodioca su se poslužila *engleskim* prevodima, a ne kineskim originalom. Da li je moralo tako? Privedba je, pre svega, na vojsku.

²⁰ Što je različit od *duhovnosti* , jednog u osnovi religioznog termina, sa svim njegovim prednostima i manama: ona je okovana dogmama u prvom redu, a duh uživa u slobodi, u sekularnoj volji za istraživanjem.

dakle, mogao praviti po *duhovnoj srodnosti*, a ne po starom obrascu *krvi i tla*. Identitet se, konsekventno tome, bitno menja.

Odličan, a maleni znak kako stojimo sa kulturom jeste baci li se pogled na spisak ulica u bilo kom našem gradu: najveći broj je posvećen *ratnicima*, društveno-političkim aktivistima. Istina, nađe se i poneki kulturni poslenik, zdravstveni radnik, svetac, no to je retkost. Drugo, kako nam izgleda okoliš, priroda? Uglavnom zapušteno, ružno, bez ikakvog smisla za estetiku, kao i mnogo toga drugog. A sve to *ne pripada* atmosferi kulture. Ako smo po samorazumevanju *ratnička* nacija — što je, ponavljam, veoma anahrono na prelazu između dva stoleća, osobito u novom veku — meni se čini da su takvi naši fantazmi ipak, pre, stvar za dublju psihoanalizu, između ostalog. Jer je očigledno da *nismo našli* svoje mesto u Evropi. Trebalo bi temeljito i kritični analizirati taj dominantni identitet, mnogo toga *bitno* menjati ukoliko želimo da se uključimo u nacije *kulture*. Ali, o tom — potom.